

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Academic Journal of Language and Literature

CİLT/VOLUME: 4, SAYI/ISSUE: 1, NİSAN/APRIL 2020

Orhan KILIÇARSLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi
orhankilicarslan@duzce.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9479-6975>

Divan Şiirinde “Cân-fezâ” Tabiri Üzerine*

Related With Expression of “Cân-Fezâ” in Divan Poetry

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 03.03.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 13.04.2020

Yayın Tarihi/Published: 30.04.2020

Atıf/Citation

KILIÇARSLAN, Orhan (2020). Divan Şiirinde “Cân-fezâ” Tabiri Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4 (1), 1-11. DOI: 10.34083/akaded.697694

KILIÇARSLAN, Orhan (2020). Related With Expression of “Cân-Fezâ” in Divan Poetry. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4 (1), 1-11. DOI: 10.34083/akaded.697694

<https://doi.org/10.34083/akaded.697694>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi tarafından 12-13 Mayıs 2017 tarihinde düzenlenen *Osmanlı Edebi Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu*'nda sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş halidir.

Öz

Şairlerin dil malzemesinin bütün anlam ilgilerinden derinlemesine yararlandığı klasik şiirde her tabirin, ibarenin farklı kullanımlarının ortaya konulması, metinlerin ve bu metinlerin yazıldığı dilin zenginliğini göstermesi bakımından önemlidir. Klasik şiirde şairlerin bir düzen içerisinde kurdukları beyitlerde bir tabirin yalnızca sözlüklerde kayıtlı olan ilk anlamları ile yorumlanması, yerleşik anlamın baskın bir karakterde olmasını ve diğer metinlerde de benzer biçimde ele alınmasına sebep olmuştur. Klasik edebiyatın başlangıç ve klasikleşme öncesi dönemleri birlikte düşünüldüğünde coğrafi ve kültürel anlamda ilişki içinde bulunduğu diğer dillerle etkileşimi yoğundur ve bu etkileşim incelendiğinde bahsedilen yaklaşımlar sınırlı bir yorum alanında hareket edildiğini göstermektedir. Bu makalede klasik Türk şiirinde sevgiliye ait özelliklerin sıfatı görevinde ve taşıdığı anlam açısından tarihlerde sıkça kullanılan “cân-fezâ” tabirinin tespit edilen örneklerde “âb-ı hayât” karşılığında da kullanımına ilişkin tespitler yapılmış ve bu anlamıyla da metinlerde işlendiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Divan şiiri, Cân-fezâ, Tabir, Bağlam.

Abstract

In classical poetry, where poets take advantage of all the meaning of language material, it is important to reveal the different uses of each phrase and to show the richness of the texts and the language in which these texts are written. In classical poetry, the interpretation of a term with only the first meanings recorded in dictionaries in the couplets established by the poets in an order caused the established meaning to have a dominant character and to be treated similarly in other texts. When the early and pre-classical era of classical literature are considered together, the interaction with other languages in geographical and cultural terms is intense and when this interaction is examined, the mentioned approaches show that there is a limited field of interpretation. In this article, it has been determined that the term “cân-fezâ”, which has been used frequently in terms of the meaning of the features of the lover in the classical Turkish poetry, and in terms of the meaning it has, were determined in terms of “âb-ı hayât” and it was tried to be shown in the text.

Keywords: Divan poetry, Cân-fezâ, Term, Context.

Giriş

Klasik edebiyat içerisinde mazmunlar, gelenek ve inançlar, mitolojik öğeler metinleri zenginleştiren unsurlardır. Bu unsurların metinlerde yüzeysel anlamı yanında gelenek içerisinde edindikleri diğer anlamlarıyla da yorumlanmasını gerektirmektedir. Bu noktada klasik edebiyatta Arapça ve özellikle Farsça yapıların kuruluş döneminden başlayarak şiir dili içinde yer almış olması, bu tabirlerin ana dilden başka bir dile evrilme sürecinde farklı anlamlar kazanmış olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Klasik edebiyat metinlerine ilişkin bağlamli sözlük çalışmaları arttıkça, bir tabirin, deyim, mitolojik bir ögenin hangi çerçevede kullanıldığı daha net bir biçimde görülebilecektir. Bağlamli çalışmalarda kimi zaman Türkçe bir metin içerisinde yer alan bir unsur, siyak ve sibaktan yahut da birlikte kullanıldığı diğer sözcük veya söz grubu ile beraber düşünüldüğünde elde bulunan Türkçe sözlüklerde kayıtlı anlamlarından bir başka anlamı çağrıştırdığı söylenebilir.

Şiirde şairin kullandığı bir tabirin onun zihin dünyasında bütün yansıma/çağrışımlarıyla bulunduğu dair pek çok örnek vardır. Metinlerde geçen bir yapının Arapça veya Farsçadaki kullanım alanları o yapının anlam dünyasına dair yapılabilecek tespitlerin, farklı noktalardan görülebilmeye imkân sağlayabilir. Genel tanım cümlelerinde klişe ve benzer kalıplar ile meydana getirildiği ifade edilen klasik edebiyat sahasında verilen örneklerde üç dilden kelime, terkip, deyim vb. pek çok yapı arasında hemen her divanda sıklıkla kullanılan yapılar da vardır. Dilde bir sözcüğün belli bir saha yahut belli bir şahıs elinde benzer biçimde kullanıldığı pek çok örnek bu tarz bir değerlendirmenin asıl zemini olarak görülmektedir. Ancak gelenek içerisinde bazı divanların, tasavvufa ait metinlerin şerhinin yapılmış olması, kapalılık arz eden mananın vuzuha kavuşturulabilmesi adına yazılmıştır. Bu açıdan metinlerde sıkça işlenmiş bazı yapıların farklı kaynaklarda neyi karşıladığı ile ilgili tespitler, metnin yorumuna dair yeni bakış açıları geliştirecektir.

Metinlerde örnek kullanımlarıyla sıkça karşılaşılan “cân-fezâ” tabirine Ferheng-i Kinâyât'ta -Türkçe sözlüklerde yer alan anlamlarına ek olarak- “âb-ı hayât” karşılığının verilmiş olması, bu tabiri yeniden yorumlamanın ve metinlerde nasıl ele alındığını yeniden incelemenin -benzer diğer pek çok örnekte olduğu gibi- gerekliliğini ortaya koymuştur. Özellikle Farsça birleşik bir sıfat olan bu tabirin hangi diğer unsurlarla birlikte ele alındığını gözlemlemek, bazı tespitlerin daha da netleşmesini sağlayacaktır. Tabirin kinaye sözlüğünde verilen “âb-ı hayât” anlamıyla kullanıldığını gösteren bazı örnekler mevcuttur. Doğrudan bu biçimiyle kullanıldığını gösteren tanımların yanında “âb-ı hayât, âb-ı hayât-efzâ, çeşme-i hayvân, âb-ı Hızır, âb-ı Kevser, çeşme-i Kevser, Kevser” gibi kelime ve birleşik yapılarla birlikte anlam birliği ve destekleyici unsur olarak kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Hâlihazırda tabirin sözlüklerde yer alan “can artırıcı, gönle ferahlık verici” anlamına ek olarak bu tanımları destekleyici “âb-ı hayât” anlamıyla da ele alınması “cân-fezâ” tabirinin zengin anlam katmanını göstermeye yardımcı olacaktır.

Hemen bütün Türkçe sözlüklerde “cân-fezâ” tabirinin anlamına benzer karşılıklar verilmiştir. Aynı zamanda bir makam adı olması münasebetiyle tabirin bu yönüne ilişkin uzun bilgiler sunulmuştur. Sözlüklerde verilen karşılıklar içerisinde “can artırıcı” (Parlatır vd. 2005:54); “can bağışlayan, ferahfeza” (Sami 1317:467); “can artırıcı, kalbe inşirah verici” (Salahi 1313:198); “can artırıcı, taze can verici ve kalbe inşirâh ve şâdmânî verici olan” (Ünver vd. 2003:125); “can artıran; iç açıcı; gönle ferahlık veren” (Çağbayır 2007:754); “cana can katan; her ayın yirmi üçüncü günü; klasik Türk musikisinde bir makam” (Kanar 2016:509); “hayat verici, neşe verici” (Olgun-Draşan 1984:104) anlamları vardır. Yukarıda verilen kaynaklarda tabirin anlamına dair “ferahlık ve neşe” kavramları ekseninde bir çerçeve çizildiği görülmektedir. Tabirin “âb-ı hayât” yorumuna ilişkin ise farklı sözlüklerde bazı bilgiler yer almaktadır. Ferheng-i Kinâyât'ta tabir için “müferrih, neşat âverende. âb-ı hayât, âb-ı hayvân”

(Servet 1375:131) karşılıkları verilmiştir. Burhân-ı Katı'da tabire ilişkin “Şuhûr-ı melikiyeden yirmi üçüncü gün ismidir. Cân-fezây dahi denir. Âb-ı hayâta dahi ıtlak olunur” (Öztürk-Örs 2009:109) bilgisi vardır. Son olarak Lexicon'da tabire “ruh canlandırıcı, ruhu yenileyici” manalarının yanında “yaşam suyu” karşılığı da verilmiştir. Türkçe sözlüklerde “cân-fezâ” tabirinin sadece “can artırıcı ve ferahlık” özelliği vurgulanmışken Farsça sözlüklerde bu anlamlara ek olarak “âb-ı hayât” karşılığının da verilmiş olduğu görülmektedir. Farsça sözlüklerdeki “âb-ı hayât” anlamı üzerinden tabirin yeniden yorumlanması ve bu anlamına ilişkin kullanımlarının tespit edilmesi, tabirin anlam katmanını genişletmek ve “âb-ı hayât” gibi mecazlar dünyasına ve anlam derinliğine sahip bir kavram ile olan ilişkisini göstermek açısından faydalı olacaktır.

1. Âb-ı hayât'ın özellikleri bağlamında “cân-fezâ” tabiri

Âb-ı hayât, metinlerde “âb-ı bakâ/bekâ, âb-ı hayvân, âb-ı zülâl, âb-ı zindegânî, âb-ı Hızır, âb-ı rûşinâ” (Tulum 2011:244); “ab-ı câvidânî, âb-ı hayvânî, âb-ı zindegî, âb-ı İskender” (Kurnaz 2007:2); gibi pek çok şekilde geçer. Özellikle “cân-fezâ” tabirinin geçtiği örneklerde bir şekilde “âb-ı hayât” veya yukarıdaki yapılardan birisinin mutlaka kullanıldığı görülmektedir. Beyit içerisinde destekleyici unsurlarla beraber bir anlam bütünlüğünün kurulmak istenmesi, bu kavramın güçlü bir biçimde işlenmesini sağladığından tabirin “can artıran, can bağışlayan” anlamı, “âb-ı hayât”ın kullanıldığı beyitlerde anlamı güçlendirme işlevini yerine getirmektedir. Doğrudan doğruya “âb-ı hayât” yerine kullanılmadığını gördüğümüz bu örneklerde tabir “âb-ı hayât”ın özelliklerine işaret eden sıfat olarak kullanılmaktadır.

Benzetme olarak en başta sevgilinin hayat veren, can bağışlayan dudağının sıfatı olarak kullanılan tabir bunun dışında “söz, şarap, heva” vb. kavramların derecesini artırmak maksadıyla da ele alınır. Bu unsurların söz konusu edildiği beyitlerde “âb-ı hayât”ın yanında destekleyici unsur olarak “cân-fezâ” tabirine başvurulmuştur. Bazı örneklerde ise “cân-fezâ” tabiri doğrudan “can bağışlama, can artırma” anlamlarıyla kullanılmıştır. Muhibbî bir gazelinde sevgilinin dudağının övgüsünü yaparken “Hasta gönül şifayı bir cevap ile bulur, o dudağı saf şarap gibi olan (sevgiliyi) gör ki nasıl can bağışlayıcıdır” dediği beytinde ‘cân-fezâ’ yı bu şekilde kullanmıştır.

Bulur şifâyı hasta gönül bir cevâb-ıla
Ol la'li nâbı gör ki niçe cân-fezâ olur (Muhibbî 741/6)

Tabirin özellikle sözün güzelliğini anlatmak için sıfat olarak kullanıldığı örnekler, aynı görevde “âb-ı hayât” kullanımından çok uzak değildir. Cân-fezâ tabirinin doğrudan “âb-ı hayât” yerine kullanılmadığı örneklerde dahi bir yönüyle onun yerine konulduğu ve özelliklerinin bu tabirle verildiği görülmektedir. Adlî'ye ait bir örnekte şairin sevgilinin dudağı için sözlerini “cân-fezâ kılmak” istemesi, bu tercihi açık bir biçimde göstermektedir.

Tûbâ boyun ki vasf idicek müntehâ kılam
Medh-i lebünde sözlerümi cân-fezâ kılam (Adlî G 92/1)

Cân-fezânın benzer yapıdaki sıfatlar ile beyit içerisinde birden fazla kavramın özelliklerini ifade eden kullanımları, tabirin beyit içerisinde anlamının pekişmesine ve “âb-ı hayât”ın özelliklerini başarılı bir biçimde yansıtmayı sağlamıştır. Örneklerde özellikle “dil-güşâ/dil-güşây” ile kullanılan tabir, yakın anlamlı bu tabir ile bir bütünlük oluşturmuştur. Aşkî'nin “Fırdevs bahçesine benzersin onun için havan hoştur, hayat suyu çeşmesi gibidir; gönül

ferahlâtıcı, cana can katan” dediği beytinde dil-güşâ ve cân-fezâ birlikte kullanılmıştır. Bu ikili kullanım aynı zamanda hayat suyu çeşmesinin sıfatı konumundadır. Bu iki tabirin bir arada kullanıldığı diğer bir örnekte ise söz konusu edilen unsur havadır.

Gülşen-i Firdevse benzersin anun-çün hoş hevân
Çeşme-i hayvân bigidür dil-küşâ vü cân-fezâ (Aşkî TB 4)

Be-gâyet dil-güşâ vü cân-fezâdur
Gül eyyâmı hevânun i’tidâli (Mostarlı Ziyâi G 489/3)

Âb-ı hayât ve cân-fezâ tabirlerinin birlikte yer aldığı örneklerdeki anlam ilgisi, tabirlerin tek başlarına kullanıldıkları zamanlarda da bu ilgiyi karşıladıkları ve devam ettirdiklerini göstermektedir. Âb-ı hayâtın cân-fezâ tabiri olmadan kullanıldığı örneklerdeki anlam ilgileri birbiriyle örtüşmektedir. Beyitlerde sadece âb-ı hayâtın işlendiği; ancak anlam ilgisi bakımından bir farklılığın söz konusu olmadığı örneklerde bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir. Örneklerin bir kısmında ise cân-fezâ tabiri geçmemekle birlikte onu çağrıştıran bir ima mutlaka vardır.

Çeşme-i âb-ı hayâtun adı var dünyâda
Yoksa dilber lebidür var-ısa dünyâda hemân (Şem’î G 136/4)

Anı nûş eyleyen âb-ı hayât-efzâya meyl itmez
Mey ü sahbâda el-hak başka sofi bir safâ vardur (Yakînî G 51/5)

Kadeh-i sîm-i mücellâda ya bir katre gül-âb
Câm-ı billûrda yâ âb-ı hayât-efzâsın (Yakînî G 151/5)

Şarabın övgüsünde cân-fezâ tabirinden yararlanan şairler, onu sevgilinin dudağı yerine kullanmayı tercih etmişlerdir. Sevgilinin dudağı canlar bağışladığı gibi onun benzetildiği şarap da bu can bağışlama özelliğine sahiptir. Aşkî’nin “Gönül (sevgilinin) yüzü ve dudağı karşında nasıl sevinçli olmasın? Şarap ve gülîstan sohbeti (elbette) cana can katar” dediği beytinde sevgilinin yüzü gül bahçesine; dudağı şaraba benzetilmiştir. Bir bakıma sevgiliye ait güzellik unsurları cân-fezâ ile en üst noktaya taşınır. Doğrudan şarabın sıfatı olarak kullanılan bir diğer örnekte ise şair zahide seslenerek “(Ey) Zahid! Huri/Güneş’e gözlerimi kapayıp Kevser suyundan vazgeçtim. Benim tercihim cana can katan şarap ve güzel sevgilidir” der. Bu tercihte şarab-ı cân-fezâ/ab-ı Kevser eşleşmesi cân-fezâ tabirinin neyi ifade ettiğini gösteren bir başka örnektir.

Dil nice şâd olmasun rûy u lebün karşısına
Cân-fezâ olur şerâb ile gülîstân sohbeti (Aşkî G 137)

Yumup göz hûrdan sûfi yudum el âb-ı Kevser’den
Şarâb-ı cân-fezâ vü dilber-i ra’nâ bana yegdür (Kara Fazlî G 83)

2. Cân-fezâ tabirinin “âb-1 hayât” anlamında kullanımı

Cân-fezâ tabirinin sözlüklerde verilen hemen bütün anlamları âb-1 hayât ile yakından ilgili ve onun özelliklerini ifade eden karşılıklardır. Bunun yanında tabirin doğrudan âb-1 hayât anlamında kullanıldığını gösteren örnekler de vardır. Bu örneklerde tabir, oluşturulan tenasüp içinde “gice, zulmet, dil-güşâ, çeşme-i hayvân, kevser, kevser-sıfat, âb-1 kevser, çeşme-i Kevser, âb-1 Hızır, Hızır, âb-1 hayât, hayât, menba, su, ebr-i bahârî, cân-bahş” kelime/yapıları yanında “hayat bağışlamak, can bağışlamak, hayat vermek, can vermek” deyimleriyle de kullanılmıştır.

Örnek beyitlerde tabir âb-1 hayâtla olduğu kadar Kevser ile de beraber kullanılır. Cennette Hz. Muhammed’in ümmetiyle buluşacağı yer olan Kevser Havuzu’nun özellikleriyle ilgili olarak “*Havuzun suyundan içenin ebedî olarak susamayacağı, yüzünün ebediyen kararmayacağı şeklinde*” rivayetler vardır (Ertürk 1997:547). Bu bilgiye dayanarak havz-1 kevserin âb-1 hayât ile olan münasebeti ve dolayısıyla cân-fezâ tabiri ile olan ilişkisi daha iyi anlaşılacaktır. Havz-1 kevserin özellikleri içinde suyundan içenin “ebediyen susamayacağı” ve yüzünün “ebediyen kararmayacağı” bilgisi kevser suyunu, “ebedilik” temelinde âb-1 hayât ve cân-fezâ tabirleriyle aynı temelde değerlendirmemize imkan sağlayacak, ölümsüzlük konusunda bir bütünlüğe sahip oldukları görülecektir. Tespit edilen örneklerde çoğunlukla benzerlik üzerine kurulan söyleyişler cân-fezâ ve benzetildiği yapı ile aynı noktadadır. Aşkî’nin “*(Senin) dudaklarının şerbeti Kevser Suyu gibi cana can katar, eşiğinin toprağı (ise) en yüksekteki cennet gibi ferahlatıcıdır*” dediği beytinde tabirin “cana can katan” anlamı, onun kevser ile birlikte düşünüldüğünde ölümsüzlük özelliğini öne çıkaran bir unsurdur.

Cân-fezâdur leblerinün şerbeti kevser-sıfat
Dil-güşâdur hâk-i kûyî cennet-i a’lâ bigi (Aşkî G 146)

Mesken-i vaslında oldu şürb-i la’lin cân-fezâ
Sahn-1 cennetde olupdur çeşme-i Kevser lezîz (İbrâhîm Hurrem G 27/2)

Âb-1 hayâtın ebedilik özelliğini en iyi yansıtan sıfatlardan olan cân-fezâ, örneklerde âb-1 hayât ile birlikte işlenmiş; bazı örneklerde âb-1 hayâtın özelliklerini açıklayan bir sıfat görevinde yer alırken bazı örneklerde ise âb-1 hayâta denk bir anlamda kullanılmıştır. Zâtî’nin “*Hızır’a bir gece bu cana can katan/âb-1 hayât kadehi sunulsa öldüğünde karanlığın âb-1 hayâtını anmazdı.*” dediği beytinde cân-fezâ tabiri âb-1 hayâttan daha üst bir konumdadır.

Sunulsa Hızır’a bir gice bu cân-1 cân-fezâ
Anmazd’ölince zulmetün âb-1 hayâtını (Zâtî G 1558/3)

İki tabirin kullanımındaki denklige ilişkin Yahya Bey’in “*Ey Yahya! Nasıl ki her sözümüz Hz İsa (nın nefesi) gibi can bağışlayıcı oldu; (Öyle de) şiirimiz âb-1 hayât (vasfında/ölümsüz) oldu.*” dediği beytinde âb-1 hayât ve cân-fezâ tabirleri birbirini açıklayan tabirlerdir. Bu örnekte âb-1 hayâtın cân-fezâyâ, cân-fezânın da âb-1 hayâtın özelliklerine ilişkin bir üstünlüğü yoktur. Dolayısıyla tabirler aynı ekseninde kullanılmıştır.

Şîrimüz âb-1 hayât oldu bizüm ey Yahyâ
Cân-fezâ oldu Mesîhâ gibi çün her sözümüz (Yahyâ Bey G 141/5)

Şiirlerde özellikle bir yerin övgüsü yapılırken o yerin havası, suyu ve diğer özellikleri üzerine şairler tarafından mübalağaya varan ifadeler kullanılır. Tespit edilen bazı örneklerde

cân-fezâ tabirinin yer alması, şair eliyle bu tabirin bilinçli bir biçimde kullanıldığını göstermektedir. İki örnekte Halep şehrinin havası ve suyunun güzelliği bağlamında cân-fezâ tabirine başvurulmuştur. Halep şehrinin suyunun cân-fezâ tabiri ile övülmesi, bu şehrin suyunun güzelliğine de bir göndermedir. Nâbî'nin Divan'ında bu şehrin meşhur özelliklerini anlattığı pek çok örnek vardır. Şair, Halep'in suyunu övdüğü bir beyitte onu “cana can katan, can veren” olarak niteler. Beyitte şairin tabiri, “ab-1 cân-fezâ” biçiminde kullandığı ve bu yapı ile cân-fezâyı “hayat verme” özelliği ile işlediği görülmektedir. Nâbî'nin bu beytine benzer bir biçimde Kara Fazlî'nin de “Ladik'ün” redifli gazelinde aynı ifadeler bu kez “Ladik” için kullanılır.

Şarâba şerm virür âb-1 cân-fezâ-yı Haleb
Şemîm-i cenneti mahcûb ider hevâ-yı Haleb (Nâbî G 20/1)

Kalbe râhat-bahşdur el-hak hevâsı Lâdik'ün
Cân bağışlar cânê âb-1 cân-fezâsı Lâdik'ün (Kara Fazlî G 117)

Tabirin kullanıldığı bazı örneklerde “âb” yerine “su” tercihi cân-fezâyı beyit içinde “hayat suyu” bağlamlarında değerlendirmeye yönlendirmektedir. Ahmed Paşa'nın “*Havan sevgilinin havası/kokusu gibi can bağışlayıcı, ağzı suyu gibi cana can katıcı oldu*” dediği beytinde su ile ilgili olarak cân-fezâ tabiri kullanılırken yine su ile ilgili olarak “ölümsüzlük, ebedîlik” durumu söz konusu edilmektedir.

Dil-ber nesîmi gibi havân oldu ruh-bahş
Yâr agzı yarî gibi suyun oldu cân-fezâ (Ahmed Paşa G 42/3)

Cân-fezâ tabirinin doğrudan âb-1 hayât karşılığında kullanıldığı örneklerde açıklayıcı bir edat yahut kelime vardır. Bu vasıta ile tabirin âb-1 hayât ile olan ilişkisi ortaya çıkarılabilmektedir. Şairler âb-1 hayât vurgusunu cân-fezâ üzerinden yaparken bir benzerlik veya sebep sonuç ilişkisi meydana getirir. Özellikle sevgiliye ait can bağışlayıcı kimi unsurların ifadesinde “canını feda etme” durumu, övülen unsurun can bağışlayıcı özelliğini vurgulamak üzerine kurulur. Bir örnekte salıkların seve seve canlarını feda etmeleri, memduhun kendilerine bir şekilde hayat bağışlamaları ile mütenasiptir. Bu açıdan burada kullanılan cân-fezânın doğrudan âb-1 hayât yerine kullanıldığı görülmektedir.

Bildiler kim cân-fezâdır zâhir u bâtında ol
Âsitânında anınçün cân verirdi sâlikân (Sırrî K 3/11)

Âb-1 hayâtın açıklaması yahut benzerliğinin izahında özellikle bazı edat ve kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Bazı örneklerde şairin şiirinde bahsettiği âb-1 hayâtın cân-fezâdan başka bir şey olmadığı vurgulanır. Bu vurgular cân-fezânın yalnızca sözlüklerdeki “cana can katan, mutluluk artırıcı” anlamlarının yanında doğrudan “âb-1 hayât” yerine de kullanıldığını gösteren örneklerdir. Aşağıdaki örneklerden ilkinde “âb-1 hayvândan garazın cân-fezâ la'l-i leb” olması ve diğer örnekte “çün âb-1 hayât cân-fezâdur” ifadesi tabirin bu kullanımını destekler niteliktedir. Vâlî'nin Hüsn ü Dil'inden alınan örnekte ise “âb-1 hayât cân-fezâdur” ifadesi, âb-1 hayâtın cana cana katan özelliğini vurgulaması yanında bir tanım cümlesi olarak da değerlendirilebilir.

Bûs-1 cân-bahşun durur maksûd eyâ ârâm-1 cân
Cân-fezâ la'l-i lebündür âb-1 hayvândan garaz (Şerîfî G 164/3)

Gâyetde latîf ü dil-güşâdur
Çün Âb-1 Hayât cân-fezâdur

(Vâlî HD 774)

3. Tarih manzumelerinde “cân-fezâ” tabiri

Cân-fezâ tabirinin “âb-1 hayât” ile olan ilişkisi yoğun olarak tarihlerde kendini göstermektedir. Tarihler genel olarak “...doğum, ölüm, tahta çıkış, sefer, zafer, barış, bir göreve atanma, azledilme, sünnet, evlenme, sakal bırakma, yangın, zelzele...vs. gibi olaylar; ya da saray, yalı, çeşme, han, hamam, cami, medrese, kışla... gibi binaların yapımı veya onarımı için yazılır.” (Karabey 2015: 56). Tarihlerin konusu içerisine giren yapılar çoğunlukla övgü dolu sözlerle tarif edilir. Bir çeşmenin yapılış tarihine düşürülen tarihlerde çeşmenin öncelikli olarak övgüye mazhar olan kısmı suyudur. Pek çok örnekte tarih düşürülen çeşmelerden akan suyun “cana can katan, can bağışlayan, yeni hayat veren” özellikleri vurgulanır. Bu noktada bütün bu özellikleri ihtiva eden “cân-fezâ” tabirine sıkça başvurulmuştur.

Tarihler içinde cân-fezâ tabiri ile “âb, âb-1 hayât, çeşme, çeşme-sâr, sebîl, havz, Hızır, âb-1 zülâl, mâ, mürde” gibi kelime ve birleşik yapıların yanı sıra “can bağışlamak, ihya etmek, sebîl etmek” gibi deyimsel ifadeler de kullanılır. Tespit edilen örneklerde kurulan tamlamaların ilk ögesi “cân-fezâ” tabiridir. Bu örnekler “âb-1 cân-fezâ”, “havz-1 cân-fezâ”, “âb-1 hayât-1 cân-fezâ”, “çeşme-sâr-1 cân-fezâ” biçimlerinde kullanılmıştır. Tabirin kullanıldığı diğer örneklerde olduğu gibi tarihlerde de “âb-1 hayât” ve “cân-fezâ” bir aradadır. Antepî Aynî'nin “*Ey susamış dudak! Mahmud Han cana can katan (âb-1 hayât) su akıttı. Her canı tazeledi, sen de (bu) sudan iç*” dediği beytinde tabir bu şekilde kullanılmıştır.

Akıttı âb-1 cân-fezâ Mahmûd Hân ey teşne leb
Sîr-âb u şâd-âb eyledi her cânı sen de âb iç (Aynî T 313/1)

Antepî Aynî bir başka beytinde “cân-fezâ”yı “çeşme-sar” ile birlikte kullanmakta, “ayn-1 âb-1 hayât-1 câvidânî” ibaresiyle devam ettirmektedir. Bu örnekte “ayn” vurgusu ile hem çeşmenin gözü hem de “benzerlik” ilgisi verilmiştir. Benzerlik ilgisinin kullanılması “cân-fezâ” tabirini açıklayan bir görevde kullandığını göstermektedir. Beytin diğer mısraında “mürdeyi ihya ider” ve “haste şifâ-yâb olur” ifadeleri ile birlikte “cân-fezâ”nın “âb-1 hayât”ı çağrıştıran bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Bu mâ'-i cân-fezâ 'ayn-1 hayât-1 câvidânîdir
İder dil mürdeyi ihyâ olur haste şifâ-yâb iç (Aynî T 348/3)

Nevres-i Kadîm'in Vezîr-i Azam Hasan Paşa'nın kızı Rukiyye Hanım için yaptırdığı çeşme için yazdığı tarihte cân-fezâ tabiri diğer örneklere benzer bir biçimde “çeşme-sâr” ile birlikte kullanılmıştır. Şairin “*Onun ruhunu şad etmek için bu cana can katan çeşmeyi yaptı*” dediği beytinde “cân-fezâ” tabiri ile “şad etme, hayat verme” özelliği vurgulanmıştır.

Anın şâd itmek içün rûh-1 pâkin
Yapup bu çeşme-sâr-1 cân-fezâyı (Nevres-i Kadîm T 49/4)

Sonuç

Klasik şiirde şairlerin bir kelime, tabir yahut ibareyi olabildiğince zengin bir biçimde kullanmaları sonucunda metinlerin yorumlanmasında farklı anlam ilgileri ortaya çıkar. Bazı ibarelerde ise tabirin sıkça kullanılan anlamının kalıplaşmış bir söyleyişe dönüştüğü görülmektedir. Farsça kinaye sözlüğünde Türkçe sözlüklerdeki karşılığı yanında “âb-ı hayât” karşılığı da verilen “cân-fezâ” tabirinin klasik şiirdeki örneklerinde bu anlamda kullanımına ilişkin bazı örnekler vardır. Tabire ilişkin örnekler çok olmasına rağmen doğrudan “âb-ı hayât” karşılığında kullanılan veya sözlüklerdeki karşılıkları yanında “âb-ı hayât” biçiminde de yorumlanabilecek kimi tanıkların varlığı tespit edilmiştir. Bu örnekler içerisinde çoğunlukla tabirin “cana can katma, yeni hayat verme” gibi anlamları öncelikli olmakla birlikte özellikle tanım cümlesi biçimindeki beyitlerde “âb-ı hayât biçiminde ya da tamlamalar yahut ibareler ile birlikte “hayat” karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Verilen örnek beyitler içerisinde “cân-fezâ”nın hangi unsurların benzetileni olarak kullanıldığı incelenmiştir. Tabirin doğrudan “âb-ı hayât” karşılığında kullanımına ilişkin örnekler sunulmuş, son olarak tarihlerde tabirin diğer unsurlarla tenasüp içerisinde kullanımına dair çıkarımlar yapılmıştır. Tespit edilen hemen bütün örneklerde cân-fezâ tabirinin “âb-ı hayât”ın temel özelliğinden ayrı olmayarak “can verme, can bağışlama” özelliği üzerinden işlendiği söylenebilir. Bunun yanında tabirin “garaz, gibi” redifli gazellerde “âb-ı hayât”ın karşılığı olarak kullanıldığı görülmektedir. Tabirin -verilen örnekler incelendiğinde-Ferheng-i Kinâyât ve Burhân-ı Katı gibi sözlüklerde verilen “âb-ı hayât” manası ile örtüştüğü görülmektedir.

Kaynakça

- Açıl, Berat(2005). Sırrı Râhile Hanım ve Dîvânı. Boğaziçi Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Ak, Coşkun(1987). Muhibbi Divanı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Arslan, Mehmet(2004). Antepli Aynî Divanı. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Bilkan, Ali Fuat(2011). Nabi Divanı I-II. Anklara: Akçağ Yayınları.
- Burhân-ı Katı/Mütercim Âsım Efendi; hzl. Mürsel Öztürk, Derya Örs(2009). Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Çağbayır, Yaşar(2007). Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çavuşoğlu, Mehmed(1977). Yahyâ Bey, Dîvan. İstanbul: Edebiyat Fak. Basımevi.
- Devellioğlu, Ferit(2010). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (Eski ve Yeni Harflerle). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Eren, Abdullah(1999). Çankırlı İbrahim Hurrem Divanı. Karadeniz Teknik Üniversitesi. (Yüksek Lisans Tezi). Trabzon.
- Ertürk, Mustafa(1997). Havz-ı Kevser. TDVİA. C. 16. İstanbul.
- F. Steingass(1998). A Comprehensive Persian-English Dictionary. Beyrut.
- Gürgendereli, Müberra(2002). Mostarlı Ziyâî Divanı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Johnson, Francis(1852). Dictionary Persian, Arabic and English. London.
- Kanar, Mehmet(2016). Büyük Farsça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Say Yayınları.
- Karabey, Turgut(2015). Türk Edebiyatında Tarih Düşürme. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Karavelioğlu, A. Murat(2014). Şem'î Dîvânı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Köksal, M. Fatih(2003). Yenipazarlı Vâlî Hüsn ü Dil (İnceleme-Tenkitli Metin). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Lügat-i Cûdî/İbrahim Cudi Efendi; hzl. İsmail Parlatır, Belgin Tezcan Aksu, Nicolai Tufar(2005). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lügat-i Remzî; hzl. İsmail Ünver-Abdülkadir Gürer-Halit Biltekin(2003). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mehmed Salâhî(1313). Kâmus-ı Osmânî. İstanbul.
- Olgun, İbrahim-Drahşan, Cemşit(1984). Farsça-Türkçe Sözlük. Ankara: Elhan Kitabevi.
- Öztürk, Furkan(2007). Bâkî Divanı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Parlatır, İsmail(2006). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Yargı Yayınları.
- Saraç, M. A. Yekta(2002). Emrî Divanı. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Servet, Mansûr(1375). Ferheng-i Kinâyât. Tahran.
- Şemseddin Sâmî(1317), Kâmûs-ı Türkî, İstanbul.

- Şentürk, A. Atilla-Boşdurmaz, Nurcan(2012). Molla Aşkî Dîvân. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat(1970). Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat(1992). Ahmet Paşa Divanı. Ankara: Akçağ Yay.
- Yazar, Sadık(2006). Seyyid Şerîfî Mehmed Efendî; Hayatı, Divanı ve Hilyesi. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Zülfe, Ömer(2004). Yakînî [ö. 1568] Divan Tenkitli Metin-Tetkik-Dizin, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.